

СОЛОНҖЫ

БАЛДАРДЫҢ ЖУРНАЛЫ

1-2001

ЖОДОРЖОР

Билдим, билдим, биле чама.
Чама дедим — чамча кайа.
Кайа дедим — камчы маас.
Маас дедим — мама-жүме.
Жүме дедим — жүк тогус.
Тогус дедим — томо карыш.
Карыш дедим — кара јелим.
Јелим дедим — јети кулаш.
Кулаш дедим — куу тамаа.
Туман дедим — тутум болды.

Кайчы, кайчы калт этти.
Калт этти деп кем айтты?
Бее саган кул айтты.
Кул айткан деп кем айтты?
Кутуктагы чал айтты.
Чал айтты деп кем айтты.
Чал буурыл өгөөн айтты.
Өгөөн айтты деп кем айтты?
Уй сааган эмеген айтты.

Байрам Суркашев

Кыш

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. В. Кутузова

Бу ла көрзөн кыш
Једип келген турар.
Туралардан ыш
Чоргып-чоргып турар.

Чанактар кыјыраар,
Ийнектер мөөржөр.
Сооктор тызыраар,
Куйундар куйулар.

Кышкы куран ай
Кырларда турар.
Ээчий кочкор, чаган ай —
Кей соокко тунар.

Обязательный
экземпляр.

Нн

наадай

некей

сыгын

Некей јокко кышкыда
Наадайыска соок болор.
Учук-ийне алала,
Јылу тонды көктөөктөр.

адару

Дд

бөднө

дельфин

Дельфин — суунын тындузы,
Сүрекей күлүк санаалу.
Онын эткен тузазы
Талайчыга мактулу.

АЛТАЙ ЖЕРИС -

1998 жылда WWF (Всемирный фонд дикой природы — Ар-бүткеннин телекейлик күлтези) телекейдин эң учурлу 230 (экорегиян) жерлеринин картазын тургускан. Онон ло бери WWF-тин төс амадузы — бу жерлердин байлыгын корып ла чеберлеп алары болуп жат. Алтай-Саяннын туулык жерлери бу амадуга база кирген.

Алтай-Саян туулык жеринде ирбис ле аркар (кочкор — жерлик кой) жезелейт. Мында анайда ок күрен айу, тооргы, јунма, ак-кийик, киш ле башка-башка бүдүмдү өркөлөр

бары аңылу. Ас туштап турган куштар бар: мүркүт, каркра, тас ла онон до өскөлөри. Өскө кайда да өспөй турган 213-тен артык өлөң бар.

Анайда ок мында јаткан калыктын түүкилик энчизин шиндеери ле каршузы јок туризмди орныктырары. Бу ончо байлыкты чеберлеп ле оморды онон ары көптөдөри — WWF-тин төс амадузы ла иштейтен төзөлгөзи.

Татанакова Алинаны јуругы

Бу проект үч жылдын туркунына өдүп јат. WWF-тин төс амадузы јангыс ла аң-кушты, ар-бүткенди корып алары эмес, анайда ок бу жерлердин албатызынын јадын-јүрүмине камаалга јетирерине ууландырылган. Омор бистин “Солонгы” журналла колбулар тудуп, алтай балдар төрөл јерин сүүп, онын байлыгын чеберлезин деп јаан јөмөлтө эдет.

“Солонгы” журналдын редакциязы јангы кирген Јылан јылда бу өрөги адалган амадула иштеп баштады. Көп школдордо “Ирбис” деп клубтар төзөлөт. Бу клубтардын төс амадузы — балдарды Алтай јеристин

байлыгын корырында, чеберлееринде јаан улусла кожо тентай туружып, ар-бүткеннин керектү болгонын, тузазын, онын кижинен камаандузын ондоп алары болор.

Чичинов Амадунын јуругы

Эки тонду койон
Эн аркада јуртаган.
Јай, јас келгежин
Тонын солып кийетен.

Сургал Термишев

АГАРҮ ЈЕРИС

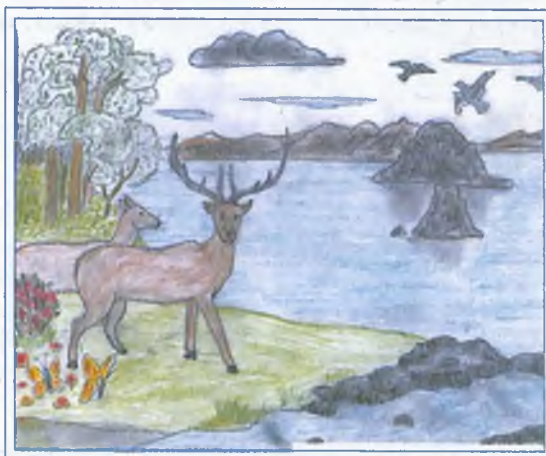
Бистин баштапкы жорык Ондой аймактын Кичинек Жаламан ла Боочы журттарыла, Майма аймакта Сайдыс журтта өткөн. Бу школдордо экологиялык темага эрмек-куучын, конкурстар ла викториналар өткөн. Журуктардын көрүзинде көп балдар турушты. Эң жакшы деп аныланган журуктардын авторлары сыйлар алган. Викторинада Алтайын, онын ар-бүткенин жакшы билер балдарга база жакшынак сыйлар келишти.

Эмди де, бу жуук келер өйлөрдө, "Солонгы" журналдын ишчилери өскө аймактардын үренчиктериле туштажулар өткүрер амадулу. Айдарда, балдар, сагыгар. Конкурсстарга туружыгар. Жөнүчилдердин ады-жолдоры "Эзлик" газетте жарлалар.

Фотожуруктарда: Ондой аймакта Боочы ла Майма аймакта Сайдыс журттардын үренчиктери.

Монголов Диманын журугы

"Чаап, чаап, чаабычак"
Штанаков Амырдын журугы

КИСКЕ ЛЕ КҮЧҮК

Киске, киске, кискечек,
Сен каймакты жибезен.
Киске, киске, Васька сен,
Сен чычканды тудуп турзанг.

Күчүк, күчүк, күчүгеш,
Сен жалку күчүгеш.
Күчүк, күчүк, Петька сен,
Сен кискени чочытпа.

*Малтина Мария 11 жашту,
6-чы класс, Вешпельтир журттанг.*

"Сүмелү түлкү"
Осипова Айжананын журугы

ТҮЛКҮ ЛЕ ТУРНА (орус чөрчөк аайынча)

Түлкү ле турна жолукты. Куучындашты.
Түлкү турнаны айылына кычырды.

Түлкү курсак асты.

Турна ажанып болбоды.

Түлкүге не болзын ба...

Турна түлкүни айылына кычырды.
Күндүледи.

Журуктары К.Ортоңуловтын

Каран Кошевке - 55

Каран Дмитриевич Кошев Чолушпа өзөктин Көө журтында чыккан. Адазы — көбөк, энези — саал. Баштамы школды Москванын Күндүлү грамотазыла божодып, 1956-59 жылдарда Кайруда, Улаганнын бойында ла Горно-Алтайскта 1959-62 жылдарда үренген. Национал школдо тужында “Алтайдын Чолмонында” баштапкы үлгери жарлалат. 1962 жылда институтка кирерде, Москванын эн жиит студенти деп “Вечерняя Москва” газетте бичилген. Автомобиль ле Жолдордын институтудын 1968 жылда божодоло, 1992 жылга жетире Коми АССР-да иштейт. Изобретатель кижиге. Ол школдо үренерде жүзүн-жүүр жазалдардын модельдерин жазаарга, узанарга сүүйттен.

Каран Кошев онног ажыра бичиктердин авторы.

Балдарга бичиген чүмдемелдери: “Туулар сайын туулар” (1976), “Кыштай сакыган жай” (1978) деп тагынан жуунтылар. Онойдо ок онын үлгерлери өмөлик бичиктерде чыгат: “Күнчикек” (1966), “Үргүлжиге күн чалызын” (1974), “Амыр журта, агару жер” (1987) ле альманахтарда. Ого үзеери, жаан улуска, жииттерге учурлаган жуунтылары, куучындары антологиялык бичиктерде (үч тилле) база бар.

— Мен кичинек тужымда кычырарга сүрекей сүүйттем — деп, Каран Дмитриевич эске алынат. — Эн баштапкы кычырган бичигежим Л. Толстойдын “Филипогы” болгон. Байла, Филипокко көрүжип, школго эрте барган болоым. Анайда ок шахматла, шашкала жилбиркегем. Мечик тебери, “жуулажып” ойнооры кажы ла уулчакты туура өтпөгөн болор. Онын учун өзүп жаткан балдарды көп кычырзын, жакшы үрензин ле жакшынак ойындар ойноорын база ундыбазын деп күүнзейдим.

Күндүлү Каран Дмитриевич!

Оног бийик туулар ажыгар,
Оног терен суулар кечигер.
Эткен ижигер тузалу болзын,
Айткан сөзигер учурлу болзын!

КУЛУНАКТАР

Каран Кошев

Жаскы талдын төзинде
Не турадын, кулунак?
Сен кулунак — ат-кулунак,
Талда дезде — тал-кулунак.

Өнги болзо — бир түнгей,
Ойын салза — бир түнгей!
Экилегер борбонок,
Экилегер үркенек!

Ат-кулунак, тал-кулунга
Тийиште — ол до кулунак,
Учуп өткөн салкынга
Үрпейтип ойногон көөркийек

— Мен кулунак — ат-кулунак,
Сен кулунак — тал-кулунак!
Экилебис эмди нак
Эмдик болуп ойнойлык

ТӨГҮНИЛЕ ТӨРТ КОНОР

(Жопон чӧрчӧк)

Талай түбинде журтаган улуунун кызычагы тын оорыды. Талай-дын энг ле күчтү тындузы — улуу оору кызычагын көрзин деп эмчилерди жууптыр. Же олордын биризуунинг де быйаны кааннын кызычагына жетпеген. Бала күннен күнге там ла коомойтыйт.

— Канайдайын? — деп, каан балыктарынан сурайт.

— Та! — деп, олор баштарын түнзүйтип, каруу жандырат.

Жаңыс ла каракатица деп балык мынайда айтты:

— Оору баланы жаңыс ла тирү мечиннинг бууры жазар аргалу. Түштүкте мечиндер журтаган ортолык барЕ

Мындый учурлу күч жакылтаны болгон-тушкан ла суунын тындузы бүдүрип болбос. Кемди аткараар?

— Арсак тиштү акуланы аткараар керек — деп, улуу айтты.

— Каракатица сегис будыла сегис башка булангдадып, жыга мойношты:

— Бу канайып туругар: жеек акула билбей, мечинди жуда салып ий калза!

— Же, айса кирее-балыкты аткараалы. Ол капшуун.

— Жок! — каракатица ойто ло жаратпайт. — Жол аразында күрүминг курч тиштериле мечинди каб-ортозынанг киреелеп койзо не болотон!

— Айса кемди аткаратан?

— Мени уккыла! — деп, билбес ле немези жок каракатица айт-

ты.

— Медузаны аткараактар. Мечинге жангыс ла төрт бутту медуза једер.

— Мен качан да мечинди көрбөгөм! — деп, медуза унчукты.

— Мечин деп ағнын јүзи кызыл болор, куйругы чолтык. Ол агашла кырлаарга ла каштан јиирге сүүйтен кайракан болор. Оны жангыс ла меке-төгүнле бери экелбезеЕ Медуза үч күннен једер јерине једип барды.

Агашта отурган мечинди танып, медуза ого мынайда баштанды:

— Јакшы-јакшы ба, быйанду мечин? Не бар, не јок?

— Эзен-эзен. Отурган ла. А сен кем болорын?

— Адым менин Медуза болор. Јуртагаи јерим — талайдын түбиЕ

— Чын эмеш пе? — деп, мечин кулактарын талбайтты. — Ондо талайдын кааны, улуу кайраканнын јурты бар деп угуп јүретем

— Кулакла уккан, көслө көрбөгөн. Төгүн ле чыннын ортозы төрт өлү — деп, медуза кеп сөсти айда салды. Талай түбининг кеен јаражын сөсбиле журап болбозым. Оны жангыс ла көрөр керек.

— Слерде амтанду курсактан не бар? — деп, мечин сурады.

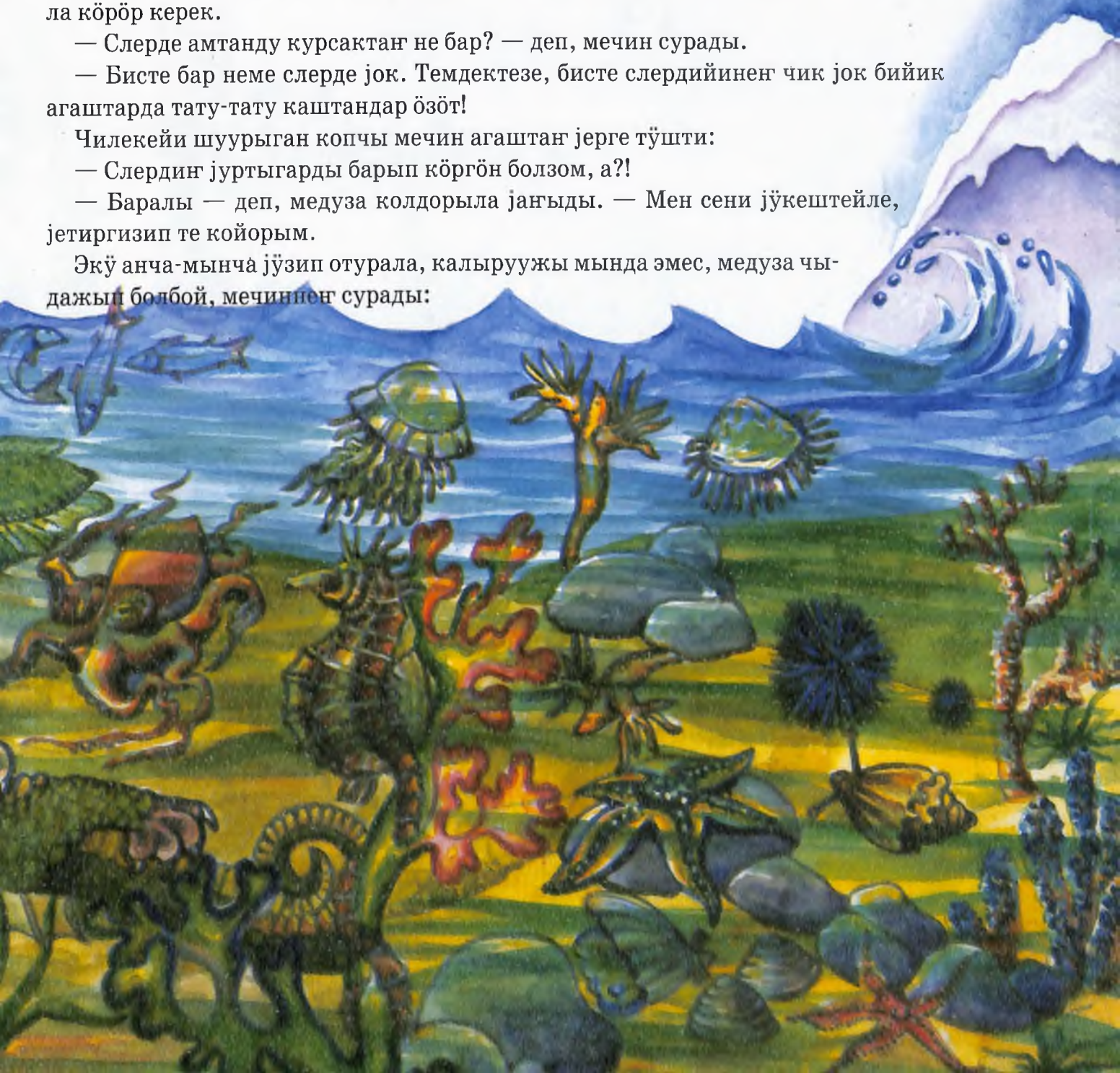
— Бисте бар неме слерде јок. Темдектезе, бисте слердийиненг чик јок бийик агаштарда тату-тату каштандар өзөт!

Чилекейи шуурыган копчы мечин агаштан јерге түшти:

— Слердин јуртыгарды барып көргөн болзом, а?!

— Баралы — деп, медуза колдорыла жангыды. — Мен сени јүкештейле, јетиргизип те койорым.

Экү анча-мынча јүзип отурала, калыруужы мында эмес, медуза чыдажып болбой, мечинненг сурады:

— А сенде буур бар ба?

— Оны тайарга ба?

— Меге оны билип алар керек.

— Кайдарга?

— Же, керек ле. Жангыс айдарга жарабас.

Мечин сезинип, оноң сүмеленип сурады:

— Эмдегиштен ле меге жартын айткын: кандый ондый буур керексип турганыңды? Айса болзо, мениң буурым жарабас болуп калбазын.

Мыны уккан медуза оп-соп болуп, кестенкейин ундып, мечинге ончозын “төгүп” ийгенин бойы да билбей калды.

Мыны уккан мечиннинг куйка-бажы жымырап, арай ла антарылбады. Түжүрө секирейин десе, эбире суу.

Мечин сүмеленер деп шүүнди:

— Туку байа айдатан не! Мен буурымды үйде артыргызып койтырым.

— Бу нени айдат! Артыс салдым!

— Эйе. Эртең тура мен оморды јунала, ағаштын будактарына кургазын деп илип койгом не.

Буур јогынан медузага јаныш јок — бурыларга келишкен. Мечин медузаның јүкежинен јерге түшкен ле бойынча, ағаштын бажына “сурт” эдип калбазын ба! Мечин саатап турарда, медуза энчигип болбой, оны түргендетти. Же мечин ого тилин көргүзип, чокынып, маказырады:

— Сениң јүкежине јүзүп те алганым јакшы. Јаан быйаным слерлерге: көк тенек мени антара салып, тынымды кыйарга умзанганаар учун! “Айланайын, алдыгарга јүрейин, толгонойын, толынтызына барайын” — деп, айдар деп бодогоноор бо?! Јок туру! Улууның кызычагы учун толынтыга барбазым, бойсын.

— Көк тенери мени теп! Казыр-калју улуу мени узуун куйругыла өлтүрө сабайтан туру, калак ла калак! — медуза калактай берди.

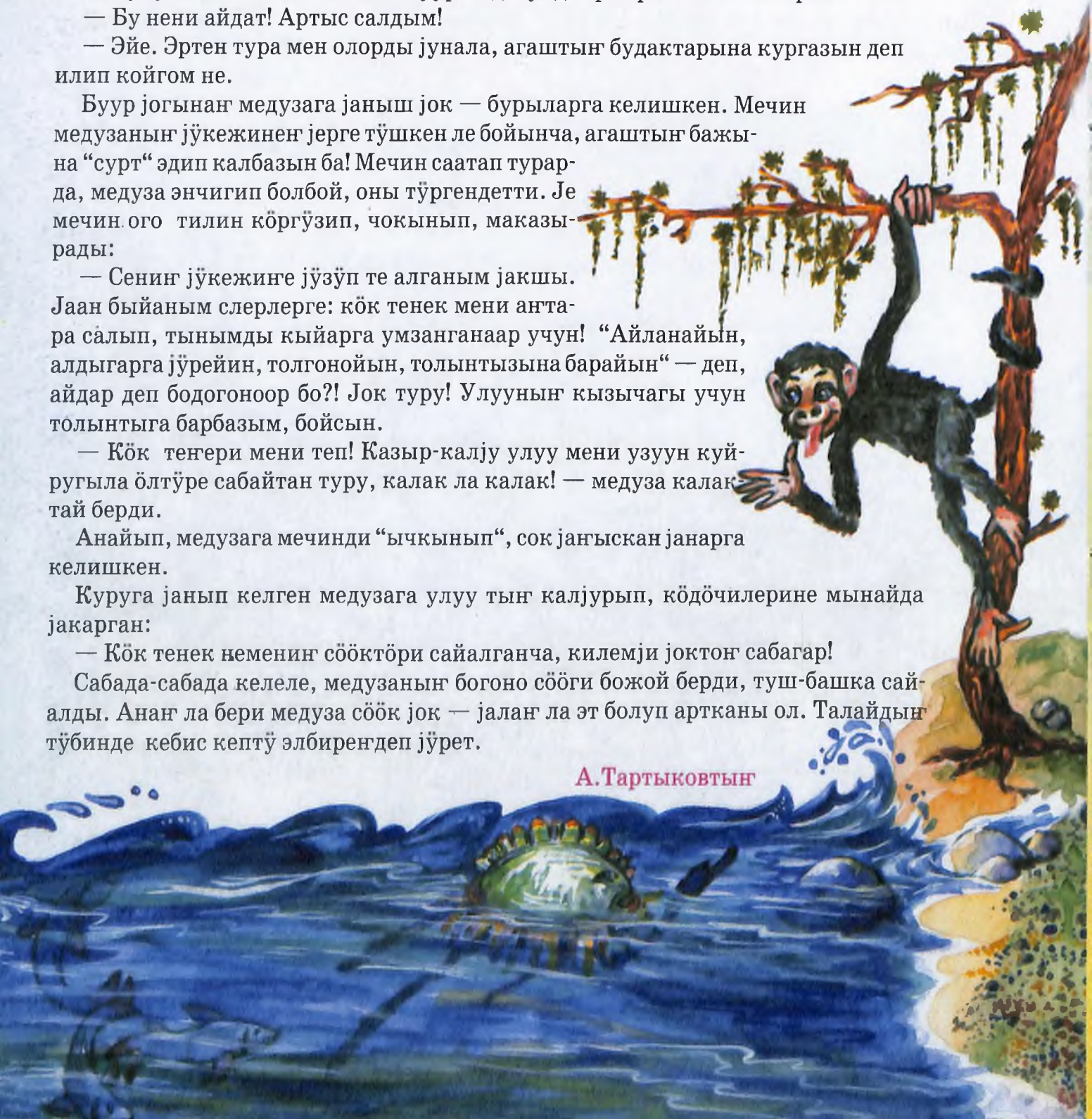
Анайып, медузага мечинди “ычкынып”, сок жангыскан јанарга келишкен.

Куруга јанып келген медузага улуу тың калјурып, көдөчилерине мынайда јакарган:

— Көк тенек немениң сөөктөри сайалганча, килемји јоктон сабагар!

Сабада-сабада келеле, медузаның боғоно сөөги божой берди, туш-башка сайалды. Анаң ла бери медуза сөөк јок — јаланг ла эт болуп артканы ол. Талайдың түбинде кебис кептү элбирендеп јүрет.

А.Тартыковтын

БУДЫГАР

ИЙНЕК ЛЕ АН

(АЛТАЙ СООЖЫН)

Мынан озо Алтайда эжелү-сыйынду ийнек ле ан журтаптыр. Ийнек колду, курсагын казып табар болтыр, ан дезе курсагын тумчугыла түртип табатан болгон эмтир.

Бир катап ан айдыптыр:

— Ийнек, менин айры туйгактарымда жуу бар. Мен сеге жуулу туйгактарым берейин, сен меге колдорун бер. Ийнек жууга болуп колдорун анга берип ийтир.

Ан колду-бутту болуп, курсагын јеткилинче таап јүрер болды. Ийнек дезе тумчугыла кар түртүп, тумчугы тонгып, курсакка јединбес болды.

Анайып јүреле, ийнек аннан сураптыр:

— Ан, сен мени төгүндеп салтырын. Сенин берген жуунан меге болуш та болбой туру, курсак та табылбай барды. Колдорымды ойто бер, жуунды ал.

Ан јөбпн бербесте, ийнек ачынала, анды јаргыга бертир. Јаргычы бу керекти жазап көрөлө, ийнекке айтты:

— Сен бир болчок жууга болуп колдорунды анга бойын бертиринг не. Эмди онын учун албаты ортозына јүрүп азыранатан турун. Ан дезе тайга-ташка јүрүп азыранатан туру.

Оны угала, ийнек тын ачынала, анга айтты:

— Сынды сындап та јүрзен, сырлу ок сыртында болзын.

Ан каруузын мынайда бертир:

— Аймандап јелип те јүрзен, ай малта мандайында болзын.

Онон ло бери ан тайгада јүрер болды, ийнек дезе албаты ортозында јүрер болды.

Корчуганова Е. журуктары

ТАБЫШКАКТАРДА АНДАР

1. Чек-чек базытту, чекпен сары өдүктү.
2. Киш эмезе ...
3. Жайгыда бир тонду, кышкыда өскө.
4. Тайганын ээзи.
5. Амыргы үндү ан.
6. Жер түртөт, каа-жаа ла көрүнөт.

				1				
				2				
				3				
				4				
				5				
6								

ИРБИС

Ирбис — Алтайдын эн жараш ла эн баалу андарынын бирүзи болуп јат. Ол Алтайдын, Памирдин, Тянь-Шаньнын, Тибеттин, Гималайдын ла Монголиянын бийик кырларынын бажында јүрет. Бистин јерлерде ирбис көп лө сабада кайыр-каскак тууларлу Чуй бажында, Кадын ичинде туштайт.

Ирбистин бескези 22-39 кг, бойынын узуну 103-130 см, а куйругынын узуну 80—150 см јетире. Онын бүдүжи эмеш леопардка түнгей, је өни онон борозымак, кара тегериктерлү. Ол куйругынын учына јетире койу барбак түктерлү.

Ирбистер тулаан айдан ала үүрге кожулып, кышка јетире кожо жүргүлейт. Үүрге түшкен кийнинде, 93-110 күннен, олардын балдары ак-жарыкка чыккылайт. Уйда 1-5, је көп сабада 2-3 күчүк туулып јат. Јаңы чыккан күчүктердин көзи, кулагы ачылгалак, бескези 450-500 г болуп јат. Эки айдан олар энезин ээчип, курсагын табарга үренгилейт.

Ирбис сүрекей шулмус, ээлгир ан. Ол бойы да сүмелү, билгир анчы: чыкканнан баштайла сарлыкка јетире тудуп јат. Је көп лө сабада туйгакту андарды јийт. Ол кайалардын үстине бе эмезе алдына ба јажынып алала, бойынын азыгын

бир канча сааттардын туркунына карулдайт. Ирбис “курсагын” ээчип, бийик кайалардын бажына чыгат. Јайгыда ого анда серүүн, јакшы болот. Ол кандый да “анчы” болзо, је кижиге тийбейт. Пантера ла шүлүзинге көрө, онын кылык-јаңы јалакай.

Кышкыда кырлардын бажынан түжүп, арка-ташта, аралдын ичинде азыранат. Ол карга тоолонуп, ойноорын јакшызынат. Эртен тура тойо ажанала, карга ажындыра анданалала, кажы бир јерге эптү эттирте јадала, түжине ле күнге изидинип јадат.

Ирбистин баалу, байлык терезине болуп, улус јасакты ажыра базып, оларды аайы-бажы јок өлтүрип јат. Је тутурткан кижиге кату каруузына туруп, катунын јерине де кирип каларынан айабас, ненин учун дезе онын штрафына бажыннын түги де јетпес. Онын учун, нөкөрлөр, акча-манатка багынбай, Алтайыстын эки-јаңыс жараш анын кичееп, оларды көрүп јүрели.

САНАНЫҒАР, ТАБЫҒАР

Мында кандый тындулардын сомдоры слерге таныш?

2 2 2 2 2 = 5

Уулчак беш эки алды. Экилердин ортозына керектү тедектер тургузып, ого беш аларга болужыгар.

Бу эки журуктын 10 башказын табыгар.

Эки түңгей фигураны табыгар

Уулчакка слердең болуш керек!

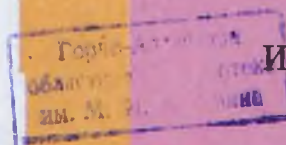
“Солонгы” 1-2001
алтай тилдү
болчомдорго чыгарып
турган журнал

Төзөөчилери:
Алтай Республиканың
Башкарузы
ла “Солонгы” журналдың
өмөлиги

Баш редакторы — К. Тепуков.
Баш журукчызы —
Ч. Барсукова.
Акча-манат ла
таркадары аайынча —
Е. Тозыякова.

Журнал 1990 жылдың
сыгын айында чыгып баштаган.

Бистин суруу:
Горно-Алтайск кала,
Чорос-Гуркиннин оромы, 38.
тел: 2-52-97
эл. почта: solony@mail.gorny.ru

Ийилген материалдар
шинжүленбейт ле
ойто кайра
јандырылбайт.

Журнал Г-01433
таңмала темдектелген.

Кепке базылганы

Чаазыны офсет.
Кеби 84x108/16
тиражы 3000 экз.

Баазы јайым.

январь

Пн	1 8 15 22 29
Вт	2 9 16 23 30
Ср	3 10 17 24 31
Чт	4 11 18 25
Пт	5 12 19 26
Сб	6 13 20 27
Вс	7 14 21 28

февраль

Пн	5 12 19 26
Вт	6 13 20 27
Ср	7 14 21 28
Чт	1 8 15 22
Пт	2 9 16 23
Сб	3 10 17 24
Вс	4 11 18 25

март

Пн	5 12 19 26
Вт	6 13 20 27
Ср	7 14 21 28
Чт	1 8 15 22 29
Пт	2 9 16 23 30
Сб	3 10 17 24 31
Вс	4 11 18 25

апрель

Пн	2 9 16 23 30
Вт	3 10 17 24
Ср	4 11 18 25
Чт	5 12 19 26
Пт	6 13 20 27
Сб	7 14 21 28
Вс	1 8 15 22 29

май

Пн	7 14 21 28
Вт	1 8 15 22 29
Ср	2 9 16 23 30
Чт	3 10 17 24 31
Пт	4 11 18 25
Сб	5 12 19 26
Вс	6 13 20 27

июнь

Пн	4 11 18 25
Вт	5 12 19 26
Ср	6 13 20 27
Чт	7 14 21 28
Пт	1 8 15 22 29
Сб	2 9 16 23 30
Вс	3 10 17 24

июль

Пн	2 9 16 23 30
Вт	3 10 17 24 31
Ср	4 11 18 25
Чт	5 12 19 26
Пт	6 13 20 27
Сб	7 14 21 28
Вс	1 8 15 22 29

август

Пн	6 13 20 27
Вт	7 14 21 28
Ср	1 8 15 22 29
Чт	2 9 16 23 30
Пт	3 10 17 24 31
Сб	4 11 18 25
Вс	5 12 19 26

декабрь

Пн	3 10 17 24 31
Вт	4 11 18 25
Ср	5 12 19 26
Чт	6 13 20 27
Пт	7 14 21 28
Сб	1 8 15 22 29
Вс	2 9 16 23 30

ноябрь

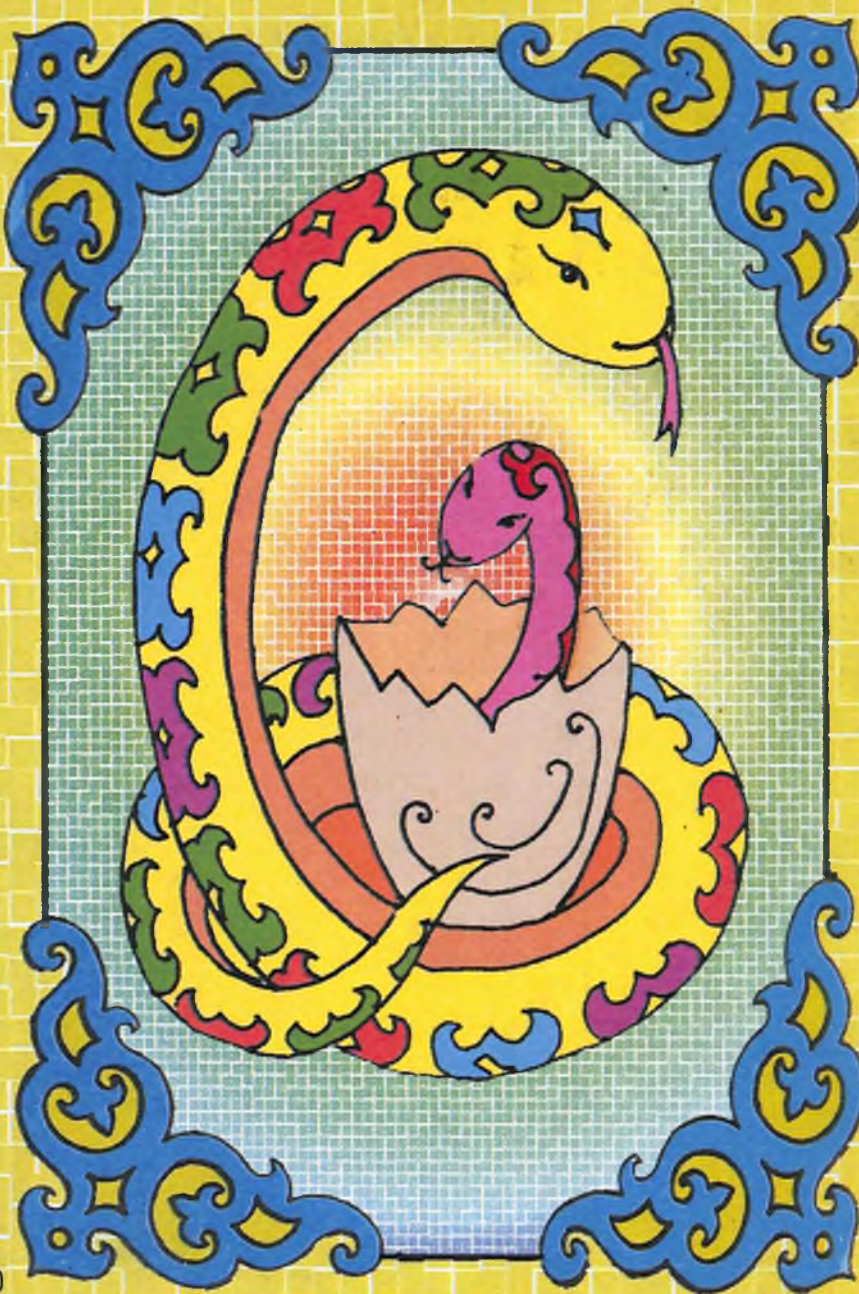
Пн	5 12 19 26
Вт	6 13 20 27
Ср	7 14 21 28
Чт	1 8 15 22 29
Пт	2 9 16 23 30
Сб	3 10 17 24
Вс	4 11 18 25

октябрь

Пн	1 8 15 22 29
Вт	2 9 16 23 30
Ср	3 10 17 24 31
Чт	4 11 18 25
Пт	5 12 19 26
Сб	6 13 20 27
Вс	7 14 21 28

сентябрь

Пн	3 10 17 24
Вт	4 11 18 25
Ср	5 12 19 26
Чт	6 13 20 27
Пт	7 14 21 28
Сб	1 8 15 22 29
Вс	2 9 16 23 30

2001

ҮҮЛАН ҮҮЛ